

הקמת צבא ההצלה ומינוי אל-קאוקג'י כפשרה פוליטית ערבית*

לימור אבוניל

הסיבות שהביאו להקמתו של צבא ההצלה על רקע אינטרסים אלו. כמו כן, נבחנת שאלת הפיקוד והסיבות שהביאו את הליגה הערבית להפקיד את צבא ההצלה בידי של פאוזי אל-קאוקג'י.

הרעיון הראשון להקמת צבא מתנדבים

רעיון הקמתו של צבא מתנדבים ערביים למלחמה בארץ ישראל לא היה חדש. הוא עלה לראשונה, אם כי באופן מרומז, בישיבת מועצת הליגה הערבית, שהתקיימה בבלודאן, שבסוריה, ביוני 1946. הליגה הערבית קיימה את ישיבתה אז בתגובה לפרסום המלצותיה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית. בסוף שנת 1945 החליטה ממשלת הלייבור הבריטית בשיתוף עם הממשל האמריקאי למנות ועדת חקירה לבדיקת סוגיית יהודי אירופה וארץ ישראל ולהציע המלצות לפתרונה. לאחר ששמעו חברי הוועדה במשך כחודש ימים עדויות, בלונדון ובוושינגטון, וערכו חקירה קצרה בארץ, בארצות הערביות ובמחנות העקורים באירופה, הם הגישו את מסקנותיהם לשתי הממשלות ב-20 באפריל 1946. בעיקרי המלצות הוועדה נקבע כי יש להעניק ל-100,000 יהודים אשרות כניסה לארץ ישראל באופן מידי, לבטל את חוקי הקרקעות משנת 1940, שהגבילו את היהודים בכישות

מן קצר לאחר החלטת החלוקה של האו"ם, החליטה הליגה הערבית להקים צבא של מתנדבים ערביים מהארצות הערביות ולשלוח אותו להילחם נגד היהודים בארץ ישראל. בראשית 1948 החלו מתנדבי צבא ההצלה להיכנס לארץ ישראל ולקחת חלק פעיל בפעילות הצבאית בה. פעילותו הגדולה הראשונה הידועה הייתה ההתקפה הכושלת שניהל נגד קיבוץ יחיעם בינואר 1948. למרות כישלון ההתקפה המשיך צבא ההצלה להתבסס בארץ, הרחיב את השפעתו ונטל חלק פעיל יותר באירועים האלימים שהתרחשו, תוך כדי עימות עם שאר הכוחות הפלסטינים שנמצאו בארץ.¹

עם פלישת צבאות ערב הסדירים לארץ ישראל ב-15 במאי 1948, עזב אמנם צבא ההצלה את הארץ, אך שב מיד והתבסס מחדש בגזרת הצפון, שם נטל חלק פעיל בקרבות מול סג'רה, נצרת ושפרעם. עד חיסולו הסופי באוקטובר 1948 במהלך מבצע "חירס" המשיך צבא ההצלה להיות גורם טורדני לא רק עבור כוחות צה"ל, שעסקו בפעילות צבאית נגדו, אלא גם עבור שאר ערביי ארץ ישראל, שנפגעו מנוכחותם של אנשי צבא ההצלה בקרבתם, שכן אלו היו ידועים בהתנהגותם האכזרית גם כלפי תושביה הערביים של ארץ ישראל.²

מאמר זה עוסק ברקע להקמתו של צבא ההצלה, האינטרסים השונים של מנהיגי מדינות ערב ובוחן את

* מאמר זה בוסס על עבודת תזה "צבא ההצלה של אל-קאוקג'י", בהנחייתו של פרופ' אליעזר טאובר, שהוגשה במחלקה להיסטוריה של המזה"ת באוניברסיטת בר אילן בשנת תשס"ה.

לימור אבוניל, מוסמכת אוניברסיטת בר אילן (MA) במחלקה להיסטוריה של המזה"ת. עבודת התזה שלה עוסקת ב"צבא ההצלה של אל-קאוקג'י".

הקרקה, וכן להקים בהדרגה מדינה דו-לאומית (ערבית-יהודית) בחסות האו"ם.³

נציגי המדינות הערביות, שהתנגדו להמלצות אלו, אף כי השמיעו את הסתייגותם בפני חברי הוועדה קודם לכן, התכנסו, כאמור, בבלודאן, על מנת לדון בהמלצות הוועדה ולקבל החלטות מתאימות. לצד ההחלטות הפומביות שהתפרסמו, בתום אותו מושב הליגה, ב-12 ביוני, החליטה הליגה הערבית לקבל גם החלטות נוספות – סודיות – שלא התפרסמו בשעתן. בין ההחלטות האלו, שפורסמו לראשונה על-ידי ועדת החקירה הפרלמנטאית העיראקית, שהוקמה בעקבות התבוסה ב-1948, נקבע כי הערבים ישתמשו במאבק נגד היהודים בשני אמצעים שיבוצעו במקרה שתתקבלנה המלצותיה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית: האמצעי הראשון שבו איימה הליגה הערבית להשתמש, היה הקמתו של כוח מתנדבים ערביים שישלח לעזרת ערביי ארץ ישראל, וזאת משום שממשלות ערב לא תוכלנה למונע מאזרחיהן להתנדב למען מאבקים של ערביי הארץ ולתרום כסף, נשק וכוח אדם. האמצעי השני היה איום כלכלי, ובו נאמר כי הערבים לא יוסיפו זיכיונות לארצות הברית ולבריטניה ולאזרחיהן, לא יתמכו בהן ובאינטרסים שלהן, ואף יעיינו בביטולן של הזיכיונות הקיימים.⁴

אין ספק כי שני אמצעים אלו, ובמיוחד השני שבהם, נועדו לאיים על שתי הממשלות הנוגעות בדבר וללחוץ עליהן שלא תגשמה את המלצות הוועדה. הערבים ידעו את כוחו של הנפט וחשיבותו הכלכלית והבינו כי בכוחם לפגוע לא רק באינטרסים הכלכליים של בריטניה, אלא אף בכל האינטרסים שלה באזור. לא מן הנמנע כי הם גם רצו להדגיש בפניה את העובדה כי הערבים יילחמו על ארץ ישראל ולא יעברו בשתיקה על החלטה שתתקבל ושלא תקבע כי ארץ ישראל היא מדינה ערבית.

בינתיים, בראשית 1947, החליטה בריטניה להעביר את שאלת ארץ ישראל לאו"ם. האו"ם מינה ועדה מיוחדת לשאלת ארץ ישראל (ועדת אונסקופ – UNSCOP), שנשלחה לאזור המזרח התיכון בסתיו 1947. לאחר מספר חודשים בהם שהו חברי הוועדה באזור המליצה הוועדה על חלוקת הארץ לשתי מדינות, ערבית ויהודית, וקבעה את אזור ירושלים כשטח הנתון לפיקוח האו"ם. המלצות הוועדה, כפי שפורסמו, למרות שטרם אושרו, עוררו זעם רב בקרב מדינות ערב והביאו לכינוס הוועדה המדינית של הליגה הערבית ב-16 בספטמבר 1947, בצופר שבלבנון, בדרג של ראשי ממשלות, לדיון בעניין. באותה ישיבה הדגישה הליגה הערבית, בהחלטותיה הסודיות, את העובדה כי "בדעתה להתנגד בכל האמצעים הפעילים והמעשיים ליישום ההמלצות", והמליצה בפני מדינות ערב להגיש סיוע דחוף לערביי ארץ ישראל, שיכלול כסף, ציוד ואנשים. לשם ארגון תיאום ופיקוח על פעולות הסיוע ממדינות ערב, הוחלט להקים ועדה טכנית קבועה, שתורכב מנציגי

המדינות החברות והוועד הערבי העליון ותפעל בכפיפות למזכיר הליגה הערבית.

לכאורה, נראה כי מטרת הוועדה, הייתה ליצור שיתוף פעולה צבאי בין מפקדי הצבא הערביים, על מנת לנסות ולהכין תוכנית לפעולה צבאית בארץ ישראל, כפי שהסביר הרמטכ"ל העיראקי דאז, צאלח צאייב אל-גיבורי. נראה כי מאחורי החלטה זו עמדה כוונת הליגה הערבית לדחוק את רגלי המנהיגות הפלסטינית מניהול המאבק על ארץ ישראל. הוועדה המדינית של הליגה, באותה ישיבה, הקציבה גם מיליון ליש"ט להגנה על ארץ ישראל וקראה לממשלות ערב לפתוח את שעריהן בפני ילדים, נשים וזקנים מערביי ארץ ישראל שיזדקקו למקלט במקרה שיפרצו בארץ ישראל מהומות שיחייבו זאת.⁵

זמן קצר אחר-כך, ב-7 באוקטובר 1947, שבה והתכנסה מועצת הליגה הערבית בעאליה שבלבנון. באופן פורמאלי עסק הכינוס בהחלטת בריטניה לסגת מארץ ישראל והשלכותיו של מהלך כזה על הערבים, אך מאחורי הקלעים נעשה צעד ממשי נוסף בדרך להקמת צבא ההצלה, שכן המחלוקות בקרב המדינות הערביות וחוסר ההסכמה שלהן לגבי אפשרות מעורבותם של הצבאות הסדירים בארץ ישראל, הביאו את מזכיר הליגה הערבית, עבד אל-רחמן עזאם, לגבש הצעת פשרה ולפיה צבאות ערב הסדירים יערכו, בינתיים, ליד גבולות ארץ ישראל וינקטו שם בכל האמצעים הדרושים. פעולות צבאיות ממשיות יערכו על-ידי כוחות גרילה של ערביי ארץ ישראל ובעזרת מתנדבים מארצות ערב, ויתנהלו רק במקרה שהאו"ם יקבל החלטה על חלוקת ארץ ישראל והקמת מדינה יהודית. המתנדבים יעזרו, ימומנו, יצוידו ויחומשו על-ידי מדינות ערב שתרכבנה ועדת פיקוח לשם כך.⁶

לגיבושה של הצעת הפשרה תרם נשיא סוריה, שוכרי אל-קותלי, שהיה מודאג מכוונותיו של עבדאללה לגבי ארץ ישראל. אל-קותלי חשש שאם הליגה הערבית תקבל החלטה שתאפשר לצבאות הערביים הסדירים להתערב בארץ ישראל, הרי הלגיון הערבי, שהוצב שם מאז תום מלחמת העולם השנייה, יהנה מעדיפות על פני הצבאות הסדירים האחרים ויוכל להוציא לפועל במהירות את תוכנית ההשתלטות שלו על ארץ ישראל. אל-קותלי חשש כי אולי יהיה זה הצעד הראשון לקראת מימוש תוכניתו של עבדאללה – תוכנית "סוריה הגדולה", כלומר סיפוח ארץ ישראל, סוריה ולבנון לעבר הירדן.⁷ נראה כי חששו של אל-קותלי גבר כאשר שר המושבות הבריטי, ארתור קריץ'-ג'ונס (Creech-Jones), הודיע בסוף ספטמבר 1947 כי בריטניה תפנה את כוחותיה מארץ ישראל, תהא אשר תהא החלטת העצרת הכללית של האו"ם. מכאן אפשר להבין את מטרתו של אל-קותלי לעשות הכול כדי למונע מעבדאללה להגשים את תוכניתו מחד גיסא, ולהגדיל את מעורבות סוריה בהקמת צבא ההצלה⁸ מאידך גיסא.

את תוכניתו של עבדאללה, אך דווקא הדרך בה הוקם צבא ההצלה, כמין פשרה פוליטית בין המדינות הערביות וכניסיון לנגח אחת את רעותה, עוררה כעס בקרב הפלסטינים ונתנה את התחושה כי הליגה אינה מתייחסת ברצינות לבעיית ארץ ישראל.¹³ זאת ועוד, התחושה הזאת העמיקה כאשר הוחלט בסיום הכינוס להתנגד להקמת מדינה פלסטינית בארץ ישראל. החלטה זו פגעה, ללא ספק, ביוקרתה של המנהיגות הפלסטינית שבראשה עמד המופתי. כך יצא, באופן די אירוני, כי מהניסיון של הליגה לפגוע בעבדאללה, הוא יצא דווקא מחוזק עם סיום דיוני הליגה.

ההחלטה הרשמית על הקמת צבא ההצלה

ב29 בנובמבר 1947 קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את המלצות ועדת אונסקו"פ ואישרה את חלוקת ארץ ישראל והקמת שתי המדינות בה. החלטת האו"ם הביאה לתגובות נועמות בעולם הערבי שגררו אחריהן שביתות, הפגנות אלימות ומעשי טרור נגד היהודים והזרים בכל העולם הערבי. בהפגנות נשמעו סיסמאות לאומיות והמנהיגים נדרשו לצאת מיד לארץ ישראל ולהלחם ביהודים. בדמשק השתוללו כ-10,000 איש, פרצו למשרדי הנציגויות הזרות שהביעו תמיכה בהחלטת החלוקה ורצחו עובדים אחדים. בחלב הוצתו כ-300 בתים של יהודים ו-11 בתי כנסת ויותר מ-70 יהודים נטבחו.¹⁴ באווירה נסערת זו התכנסה ישיבת הוועדה המדינית של הליגה הערבית במשרד החוץ בקהיר ב-8 בדצמבר 1947 בייצוג של כל ראשי הממשלות הערביות החברות בליגה (למעט תימן): מצרים, עיראק, סוריה, לבנון, עבר הירדן וערב הסעודית. גם הפעם הגיע המופתי לשעבר חאגי אמין אל-חוסייני לדיוני המועצה, אך לא הורשה להשתתף בכל הדיונים, עקב התנגדות ראשי ממשלות עיראק ועבר הירדן. בפתח הדיונים תבע ראש ממשלת עיראק, צאלח ג'יבר, מהמנהיגים הערביים לערב את הצבאות הסדירים בארץ ישראל בהסתמך על דוח ועדת המשנה, שבחן את שאלת ארץ ישראל, ובו הייתה המלצה על מעורבות צבאית סדירה בארץ ישראל, משום ש"אין להכניע את הציונים בכוחות בלתי סדירים", וקרא להקמת מפקדה צבאית משותפת לשם כך.¹⁵ אלא שראש ממשלת עבר הירדן, סמיר אל-רפאעי, סירב וטען, למורת רוחם של הפלסטינים, כי הלגיון הערבי יתערב בארץ ישראל רק לאחר תום המנדט. המצרים המשיכו להתנגד לכל מעורבות בארץ ישראל. בסופו של דבר, מחשש שהקמת מפקדה צבאית תתפרש כהתגרות באו"ם ותביא להטלת סנקציות עליהן, הוחלט לדחות את המלצות הוועדה הצבאית ולאשר, בדרישת סוריה, את החלטות ועידת עאליה מאוקטובר 1947, בדבר שימוש במתנדבים, עזרת המדינות הערביות וריכוז

אף שניתן לומר כי הרצון של אל-קוטלי להתערב בארץ ישראל היה כדי למנוע מהמלך עבדאללה להגשים את תוכנית "סוריה הגדולה", הרי היו סיבות נוספות למעורבות זאת: ההזדהות שחשו אל-קוטלי ובני עמו הסורים עם המאבק לעצמאות של הפלסטינים שהזכיר להם במידת מה את המאבק לעצמאות שניהלו הם עצמם נגד הצרפתים. ייתכן גם כי השאיפה להשפיע בארץ ישראל בקרב הפלסטינים ולקשור אותם לסוריה, כפי שחלק מהסורים חשבו, הביאה אותו להתערב בארץ ישראל.⁹

מאחר שאל-קוטלי היה מודאג, כאמור, מתוכניותיו של המלך עבדאללה, החליט להזמין את המופתי לשעבר של ירושלים, מוחמד אמין אל-חוסייני, שהיה ידוע בהתנגדותו לעבדאללה, לשיבת הליגה הערבית בלבנון, כדי שיהיה נוכח בדיונים ובכך לנסות ולהפריע לעבדאללה. אל-קוטלי העריך שעצם נוכחותו תיצור, מחד גיסא, אווירה לוחמנית של הליגה הערבית ותאיים על האו"ם ואולי כך תמוע ממנה לקבל את החלטת החלוקה, ותגרום נזק למעמדו של עבדאללה, ומאידך גיסא תגביר את הסיכוי לקבל החלטה בליגה הערבית בנוגע למעורבותם של כוחות ערביים מתנדבים במקום כוחות ערביים סדירים. כך או כך העריך אל-קוטלי כי הוא יוכל להרוויח מנוכחות המופתי בישיבה, ולכן הזמינו.¹⁰

אולם הצעת הפשרה של עזאם לא הייתה יכולה להיות מובאת כלל לדיון אם לא היו נערכים המגעים, לפחות הראשוניים, לגיבושו של אותו צבא מתנדבים עליו הוא דיבר, ולכן נראה כי היוזמה להקמת צבא ההצלה לא רק שעמדה באותם ימים על הפרק, אלא שגם עזאם ידע על כך. קשה לקבוע מי היה היוזם העיקרי לכך, האם היה זה שוכרי אל-קוטלי, שרצה למנוע מעבדאללה להגשים את תוכניתו, או פאוזי אל-קאוקגי, אחד ממפקדי המרד הערבי של 1936, שהחליט על דעת עצמו לגבש צבא מתנדבים, כפי שעשה אז, וכנראה חזר על אותו רעיון גם כעת.¹¹ מכל מקום, ידוע שהפגישה הראשונה בעניין זה התקיימה בביתו של אל-קאוקגי בדמשק ובה נכחו ראש ממשלת סוריה ג'ימיל מרדס, המנהיג העיראקי טה אל-האשמי וגם שני המנהיגים הפלסטינים מעין אל-מאצ'י ועזה דרוזה. מזכיר הליגה הערבית, כאמור, הוכנס מייד לסוד העניינים וגם ראש ממשלת עיראק, צאלח ג'יבר, ושניהם הביעו התלהבות מהעניין. בפגישה הוסכם על כל הנוכחים כי "שאלת ארץ ישראל לא תיפתר, אלא במלחמה". לכן, בתום הפגישה, הוחלט לחבר תזכיר לנשיא הסורי שבו נכללו הצעות להקים ועדה מרכזית בדמשק, אשר תתחיל ברישום מתנדבים למלחמה בארץ ישראל, להקים ועדה מקצועית שתבדוק את הנשק המצוי במחסני הצבא הסורי ולהטיל על משרד ההגנה הסורי לרכוש כמויות נשק נוספות.¹²

אמנם הליגה הערבית קיבלה החלטה להימנע ממעורבות של צבאות סדירים בארץ ישראל והחליטה לקבל את עקרון הקמת צבא מתנדבים, החלטה שלכאורה פגעה או עיכבה

העליון מעמד של ממשלה בדרך, לתמוך בו בכספים, ביעוץ צבאי ולהעמיד לרשותו את כל הכוחות הצבאיים שעתידיים היו להתארגן על ידי הליגה. אלא שהיא החליטה להעמיד את כל המתנדבים תחת אחריות הליגה ואף את הפלסטינים עצמם. ייתכן שהסיבה לכך הייתה כי הליגה העדיפה לפתור את הבעיה הצבאית בלי לקבוע את עתידה הפוליטי של ארץ ישראל ולעשות זאת רק בתום המלחמה, בהתאם ליחסי הכוחות הצבאיים והמדיניים שישררו בין מדינות הליגה באותם ימים.²⁰

ההחלטה שהתקבלה על הקמת צבא ההצלה, כפי שאל-קוטלי רצה, הייתה הישג של סוריה, ובחירת מקום המפקדה בדמשק, הימצאותם של בסיסי האימונים גם הם בתחומה ומינויו של טה אל-האשמי, שהתנגד למהלכיו של עבדאללה, העניקו לה תפקיד מוביל מול עבר הירדן והשפעה על ארץ ישראל בעתיד. נשיא סוריה הבין כי אין צורך לערב את צבאו הסדיר, שממילא לא היה מוכן למלחמה, וכי על מנת להתערב בנעשה בארץ ישראל, די לו להשפיע דרך הכוחות הבלתי סדירים. כלומר על-ידי התמיכה הצבאית שהעניקה סוריה לצבא ההצלה ולפעולותיו נגד היישוב היהודי פעלה ממשלת סוריה בעקיפין גם נגד התוכנית העבר ירדנית להקמת "סוריה הגדולה" והתפשטות השלטון ההאשמי בארץ ישראל. דרך זו העניקה לאל-קוטלי מספר יתרונות: האחד, הוא לא יצטרך להסתכסך עם בריטניה, שכוחותיה, נמצאו עדיין בארץ ישראל, השני, אם צבא ההצלה יובס, הרי התבוסה תהיה של הליגה כולה ולא של סוריה לבדה, ולבסוף, השפעתו על צבא ההצלה תבטא את תרומתו לעניין הערבי בכלל ולפלסטיני בפרט.²¹

כינוס הוועדה המדינית בקהיר הסתיים בהגדרה פשוטה של מטרות הלחימה הבלתי רשמית ותפקידו של צבא ההצלה בהקשר זה. מההחלטות הסודיות עולה כי מטרות צבא ההצלה היו: לפעול להכשלת תוכנית החלוקה, למנוע את הקמת המדינה היהודית בארץ ישראל, ולשמור כי ארץ ישראל תהיה ארץ ערבית, עצמאית ומאוחדת.²² אולם מנהיגים ערביים ניסו להגדיר מחדש או לפרש את מטרות צבא ההצלה בהתאם לתפיסתם הפוליטית, כשם שמפקדים צבאיים בשטח ניסו לעשות זאת בהתאם לראייתם הצבאית. סוגיית הגדרת מטרות המלחמה הייתה אם כן לסוגיה שעוררה מחלוקת והקשתה על צפות לקבל את הפיקוד, כפי שהוועדה המדינית של הליגה רצתה.

ראש ממשלת סוריה, ג'מיל מרדס, שנכח בישיבת הליגה בקהיר, טען כי מטרת הלחימה הבלתי רשמית היא יצירת מהומות בלתי פוסקות בארץ ישראל וליבוין בסיוע מתנדבים מן החוץ. אלא שראש ממשלת עבר הירדן, סמיר אל-רפאעי, שפעל, כל אותה עת, למעורבות צבאית סדירה, סבר כי פעולות גרילה לא ישיגו דבר מלבד הידרדרות במצב הביטחון הפנימי, ולכן, הדבר היחיד שיביא לתוצאות חיוביות הוא הפעלת כוח סדיר – לאחר

מתנדבי צבא ההצלה

הצבאות הסדירים בגבולות. בהחלטות הסודיות נאמר עוד כי יש להכשיל את תוכנית החלוקה ולמנוע את הקמת המדינה היהודית ולשמור כי ארץ זו תהיה ערבית, עצמאית ומאוחדת. כמו כן הוחלט לספק לוועדה הצבאית של הליגה 10,000 רובים ולהקציב מליון לירות מצריות לצרכי הגנה בארץ ישראל.¹⁶

ההחלטה החשובה ביותר שהתקבלה, בהקשר של צבא ההצלה, הייתה לעשות סידורים מיוחדים להעברת 3,000 מתנדבים לסוריה, אשר יגויסו ממדינות הליגה. על מנת ליעל את גיוס המתנדבים הוחלט להפוך את ועדת הפיקוח, שעל הקמתה הוחלט באוקטובר, למטה כללי של המפקדה העליונה, ששימש מעין ועדה טכנית-צבאית וימצא בפיקוחו של מזכיר הליגה הערבית. על ועדה זו, שמקום מושבה נקבע בדמשק, הוטל לאמן ולחמש את המתנדבים הערביים ולשבץ אותם ביחידות הלוחמות.¹⁷ בראש הוועדה, שהייתה אמורה לכלול נציגים מכל מדינות הליגה, עמד אסמאעיל צפות (מעיראק), ששימש "מפקד הכוחות הערביים הפועלים בארץ ישראל" ועם חבריה נמנו שאר חברי ועדת הפיקוח: מחמוד אל-הנדי (מסוריה), שוכת שקיר (מלבנון), וצפי אל-תל (מעבר הירדן) וצחי אל-ח'צ'רא (מארץ ישראל). טה אל-האשמי (מעיראק), הצטרף, מאוחר יותר, בהוראת אל-קוטלי, אל פעולות הוועדה, עסק בבעיות הגיוס וכוח האדם וקיבל את התואר "המפקח הכללי על המתנדבים". ערב הסעודית, מצרים ותימן לא שלחו נציגים לקחת חלק בדיוני הוועדה הצבאית.¹⁸

הרכבת הוועדה מטעם הליגה הערבית עוררה התנגדות בקרב הפלסטינים והם חשו כי הליגה כלל לא מסייעת להם, מתעלמת מהם ומנסה להסיר את האחריות לגורלם, תוך שהיא מפקידה את עתידם בידי צבא מתנדבים.¹⁹ ללא ספק הדבר היה די תמוה, שהרי אם כוונת הליגה הייתה למנוע את הקמת המדינה היהודית ולהקים במקומה מדינה פלסטינית, לכאורה יכולה הייתה הליגה לתת לוועד הערבי

יצאת הכוחות הבריטיים.²³ מנהיגים ערביים אחרים כדוגמת המופתי, אמין אל-חוסייני, נשיא סוריה, שוכרי אל-קותלי, וטה אל-האשמי, היו קיצוניים הרבה יותר והגדירו את תפקידו של צבא ההצלה כחיסול הציונות, אף שהדבר לא נאמר במפורש בהחלטות הליגה. בדעה זו החזיקו גם מנהיגי מפלגת הבעת' בסוריה, שעודדו את ההתנדבות לצבא ההצלה, ופרסמו כרוז פומבי בעניין ובו טענו בצורה מפורשת כי "האומה הערבית לא תסתפק בביטול תוכנית החלוקה, אלא תפעל לחיסול הציונות בארץ ישראל".²⁴

מכל מקום, נראה כי למפקדה הכללית הושאר חופש פעולה רחב למדי לפרש בעצמה את מטרות המלחמה ולהגדיר את המשימות לכוחות הערביים בארץ ישראל. ב"פקודת מבצע כללית" שהוציא למפקדת החזית הצפונית בראשית ינואר 1948, קבע צפות כי המטרה היא "מניעת חלוקת פלסטין והקמת מדינה יהודית בה". בין המשימות שהטיל על מפקדת החזית הצפונית נכללו לא רק פגיעה בתחבורה היהודית, בידוד יישובים יהודיים וניתוק הדרכים אליהן, אלא גם "תקיפת יישובים בודדים וחלשים וחיסולם תוך החרבתם עד היסוד". משימה נוספת שהוטלה על כוחות החזית הצפונית הייתה הגשת סיוע לערים ולכפרים ערביים שבקרבת יישובים יהודיים.²⁵

שאלת הפיקוד ומינוי פאוזי אל-קאוקג'י למפקד צבא ההצלה

המפקדה הכללית של צבא ההצלה, ששכנה בבניין משרד ההגנה הסורי באל-קדסיה שבפרברי דמשק, החלה להתארגן עם מינויו של טה אל-האשמי "המפקח הכללי על המתנדבים", בסוף נובמבר 1947. תפקידו של אל-האשמי הוגדר כאחראי על ענייני כוח האדם וגיוס המתנדבים.²⁶

במהלך ישיבת הוועדה המדינית של הליגה הערבית, ולאחר שהוחלט על הקמת צבא ההצלה, החליטה הליגה בדצמבר 1947 למנות את אסמאעיל צפות, שעמד בראש הוועדה הטכנית-צבאית, למפקד כללי של הכוחות הלוחמים בארץ ישראל. מינוי זה לא היה בנוכחותו של צפות ואף לא בהסכמתו ולכן הוא סירב לקבל על עצמו את התפקיד בטענה שמטרות המלחמה לא הוגדרו בהירות. למעשה, צפות רצה שהליגה תקבל החלטה שתגדיר, בין היתר, את מטרות המלחמה כחיסול יהודי ארץ ישראל וסיכול החלטת החלוקה, אולם הליגה העדיפה להגדיר את מטרות המלחמה רק כסיכול החלטת החלוקה של האו"ם. למרות זאת, בסופו של דבר, לאחר שנפגש צפות עם מזכיר הליגה, עזאם, הוא התרצה וקיבל על עצמו את התפקיד.²⁷ אמנם מזכיר הליגה היה זה שנפגש עם צפות באופן רשמי, אך מאחורי הקלעים פעלו גם העיראקים וגם הסורים והפעילו לחצים על צפות לקבל את המינוי.

העיראקים היו מעוניינים להבטיח לעצמם, באמצעות צפות, השפעה על ארגונם והפעלתם של הכוחות הבלתי סדירים בארץ ישראל. צפות, שמילא, להלכה בלבד, תפקיד של עוזר הרמטכ"ל העיראקי, נחשב בעיני רבים, כקצין כושל, בן הדור הישן השייך לאסכולה הצבאית התורכית והתיאורים עליו לא היו מחמיאים. כך למשל, הוא מתואר בדוח של השגריר הבריטי בעיראק כאדם אמיץ מאוד, אך גם כטיפש במידה שאין לתארה. דבר זה מסביר מדוע לא הייתה בעיה לעיראקים לוותר על שירותו למדינה. עניינם של הסורים במינוי צפות, כמו גם הלחץ שהפעילו למנות את טה אל-האשמי קודם לכן, נבע מרצונם להבטיח שיתוף פעולה מצד ממשלת עיראק במלחמה הבלתי רשמית וייתכן שאף הם ראו בכך סיכוי לתקוע טריז בין המשפחה ההאשמית בעיראק לבין עבר הירדן, במיוחד שהיה ידוע שרבים מהקצינים העיראקים החזיקו בדעות אנטי בריטיות והתנגדו משום כך גם למלך עבדאללה.²⁸

את התפקידים הראשיים במפקדה הכללית חילק צפות בין שלושת סגניו, ששניים מהם היו גם חברי הוועדה הצבאית. מחמוד אל-הנדי מונה לראש המנהלה הכללית, שכללה את השלישות, האספקה והתחבורה. שוכת שקיר ווצפי אל-תל מונו לאחראים על אגף המפקדה הכללית וחילקו ביניהם את הטיפול במבצעים, מודיעין, אימון והדרכה. צבחי אל-ח'צירא, החבר האזרחי בוועדה הצבאית, לא נכלל במסגרת המפקדה הכללית שהוקמה. מעמדו של טה אל-האשמי כאחראי על כוח האדם וגיוס מתנדבים נשמר.²⁹

לאחר חלוקת התפקידים ביניהם, נדרשו חברי הוועדה הצבאית למנות את המפקד של צבא ההצלה בארץ ישראל, אך שאלה זו לא הייתה פשוטה כלל לפתרון ונראה כי זו הייתה הסוגיה הקשה ביותר אתה התמודדה הוועדה הצבאית באותם ימים, כפי שטען הרמטכ"ל העיראקי אל-גיבורי.³⁰ עיקר הבעיה נגרמה משום שהמופתי, שהתנגד למעורבות הליגה הערבית בשאלת ארץ ישראל, התנגד גם למינוי מפקד זר שאינו פלסטיני ותבע לקבל את הפיקוד על הכוחות המתנדבים הלוחמים בארץ ישראל. הוועדה הצבאית הסכימה תחילה לדון בשמות האנשים שהציע המופתי, אך לאחר שהגיעה למסקנה כי הם אינם ראויים לעמוד בראש הכוחות החליטה להעדיף מועמד אחר ולוותר כליל על מועמד מטעם המופתי.³¹ בכך נכנעה ממשלת סוריה למאמצי השכנוע שהפעילו מתנגדי המופתי, אנשי מפלגת אל-אסתקלאל, ובראשם עזת דרוזה, מעין אל-מאצ'י וצבחי אל-ח'צירא, שישבו בדמשק ומתחו ביקורת אישית קשה על המופתי ותבעו שלא להפקיד את ניהול המלחמה בידיו. לכן גם כאשר העלה המופתי את הצעתו למנות שני מפקדים למלחמה: האחד למפקדת הכוחות הפלסטינים והשני למפקדת הכוחות המתנדבים הזרים, ההצעה נדחתה בטענה כי הדבר יביא לאנדרלמוסיה בכוחות הערבים הלוחמים.³²

ההערצה כלפיו, ולכן ראה בו מועמד מתאים לפקד על צבא ההצלה.³⁶ בסופו של דבר התקבל מינויו של אל-קאוקגיי כמפקד, אולי מתוך הנחה שטה אל-האשמי יפקח על הקשרים של אל-קאוקגיי עם עבדאללה ובכך תמנע הגשמת התוכנית של עבדאללה.³⁷

מעבר לשיקולים הפוליטיים שעמדו ברקע לבחירת אל-קאוקגיי כמפקד, ניתן לומר כי אל-קאוקגיי נחשב לאדם המיטיב להכיר את שדה הקרב העתידי בארץ ישראל והוא זכה לפופולאריות עצומה בקרב הערבים ובמיוחד בקרב הפלסטינים הודות להיסטוריה הלאומנית והצבאית שלו.³⁸ עם פרוץ המרד הדרוזי נגד השלטון הצרפתי בסוריה בשנת 1925 הוא הצטרף למורדים, כישרונו ואומץ לבו באו לידי ביטוי ותוך זמן קצר נעשה לאחד ממנהיגי המרד. לאחר שהצליחו הצרפתים לדכא את המרד, כשנה לאחר מכן, ברח מסוריה לעיראק וחי בה כפליט בלי שיכול היה לשוב לסוריה, שם נידון למוות על-ידי ממשלת המנדט הצרפתי. בעיראק שימש אל-קאוקגיי תקופה מסוימת כמרצה בבית הספר הצבאי ואחר כך שימש כיועץ צבאי לצבא הגרמני ולצבא הסעודי.³⁹

לעיקר ההערצה זכה אל-קאוקגיי בתקופת המרד הערבי בארץ ישראל בשנת 1936 אז לקח על עצמו לפקד על כוח המתנדבים הזר שהגיע. למרות הזמן הקצר ששירת בארץ, כחודשיים בלבד (20.10.36-22.8.36), הוא הצליח ליצור סביבו הילה ולרכוש את אהדת ההמונים כמי שהצטייר כלאומן ערבי וכלוחם גדול נגד הבריטים והיהודים גם יחד. הדבר בא לידי ביטוי גם במהלך מלחמת העולם השנייה, עת נטל אל-קאוקגיי חלק במרד רשיד עאלי אל-כילאני בשנת 1941 נגד הכוחות הבריטיים בעיראק. לאחר דיכוי המרד נמלט אל-קאוקגיי לגרמניה ושם המשיך לפעול לצד הגרמנים נגד הבריטים ושב לסוריה עם סיומה של המלחמה.⁴⁰

כאשר עלתה שאלת הפיקוד על צבא ההצלה, אל-קאוקגיי היה האדם המתאים ביותר לקבל את התפקיד, כי בניגוד למפקדים אחרים הוא נחשב כנקי מפוליטיקה, שכל כוונותיו היו טהורות, ומה עוד שמאז סיום המלחמה המשיך אל-קאוקגיי לעשות נפשות לעניין הפלסטיני בקרב המנהיגים הערביים ושכנע אותם לעזור. העיתונות הערבית החלה גם היא, באותם ימים, להזכיר את חלקו באירועי 1936 ורמזה כי הוא האדם המתאים ביותר לפקד על הערבים גם כעת.⁴¹

התנגדות הפלסטינים להקמת צבא ההצלה ולאל-קאוקגיי

אמור, הוועד הערבי העליון בראשותו של המופתי לשעבר חאגי אמין אל-חוסייני התנגד להתערבותם של גורמים חוץ-פלסטינים בנעשה בארץ ישראל, מחשש שהתערבות כזאת תסכל את השאיפה להקמת מדינה

אל-קאוקגיי (בצד שמאל)

ההצעה למנות את פאוזי אל-קאוקגיי למפקד הובאה לאישורו של שוכרי אל-קוטלי, לאחר שחברי הוועדה הצבאית נפגשו ב-6 בדצמבר והחליטו על כך. אל-קוטלי קיבל את המלצתם וחשב כי בכך יוכל לפייס את עבדאללה על בחירתו של טה אל-האשמי לתפקיד, מינוי שעבדאללה התנגד לו, משום שהוא חשב שהדבר יסכל את תוכניתו – תוכנית "סוריה הגדולה". ייתכן שאל-קוטלי חשב שאגב כך, באמצעות אל-קאוקגיי, הוא יוכל לחזק את משטרו הרופף בסוריה.³³

אלא שהמופתי סירב לקבל את מינוי אל-קאוקגיי כמפקד הכוחות בארץ ישראל בגלל היריבות ביניהם. העוינות בין השניים החלה עם ראשית המרד הערבי ב-1936 כאשר עמד אל-קאוקגיי בראש כוח מתנדבים שפעל בשומרון, הזדהה עם האופוזיציה הפלסטינית וסירב לקבל את מרות המופתי, אף שהיה זה המופתי שקידם בברכה את הגעתו. במשך הזמן הלכה והתפתחה העוינות והגיעה לשיאה בעת מרד רשיד עאלי אל-כילאני בעיראק ב-1941 – מרד שהמופתי תמך בו ואל-קאוקגיי סירב לשתף אתו פעולה. לפיכך האשים המופתי את אל-קאוקגיי שהוא סוכן בריטי וסירב להיפגש אתו מאז.³⁴ כאשר הועלתה מועמדותו של אל-קאוקגיי כמפקד ניסה המופתי לעשות כל שביכולתו להכשיל אותה. הוא טען כי לאל-קאוקגיי חסרים כישורים צבאיים לתפקיד וכל ניסיונו הצבאי הוא בלחימת גרילה שלא מתאימה למלחמה בארץ ישראל. כמו כן טען כי הוא מקורב להאשמים ויגשים את מדיניותם, ולבסוף טען כי לאחר מינויו יהפוך אל-קאוקגיי לדיקטטור בארץ ישראל ויביא לקרע בעולם הערבי. המופתי המשיך לתבוע למסור את הפיקוד לבן דודו, עבד אל-קאדר אל-חוסייני.³⁵

ההצעה למינוי אל-קאוקגיי אושרה למרות התנגדותו של המופתי ולמרות החששות כי הוא עלול לעזור למלך עבדאללה להוציא לפועל את תוכנית "סוריה הגדולה", חששות שגברו ככל שהמלך עבדאללה לא רק ביטא את התלהבותו מאל-קאוקגיי, אלא אף החל לתמוך במינויו כמפקד בארץ ישראל. עבדאללה סבר כי אל-קאוקגיי יכול להיות משקל נגד למעמדו של המופתי בארץ ישראל, בגלל

חיילים ערבים מתוגברים על-ידי אנשי צבא ההצלה

אל-מוקדס: עבד אל-קאדר אל-חוסייני וחסן סלאמה.⁴⁸ למרות, שהמופתי המשיך להפריע להתבססות צבא ההצלה באזורים אליהם הם הגיעו, כפי שטען צפות, נראה כי דווקא ידו של המופתי כתוצאה מהפשרה הייתה על העליונה. הוא זכה להכרה רשמית מטעם הליגה הערבית בכוחו הצבאי – אל-ג'יהאד אל-מוקדס, ושני מפקדיו, עבד אל-קאדר אל-חוסייני וחסן סלאמה, הועלו לדרגה גבוהה יותר ומעמדם השווה, לפחות מבחינה רשמית, למעמד לו זכו שאר המפקדים בצבא ההצלה. במקביל לעלייתו של המופתי חלה ירידה במעמדו של אל-קאוקג'י כאשר שטחו של צבא ההצלה צומצם והוגדר במפורש לחזית הצפונית.⁴⁹ כדי להשיב לצבא ההצלה את יוקרתו, מיהרה הליגה הערבית לארגן את גדודי צבא ההצלה ולשלחם לארץ ישראל. היה ברור לליגה הערבית כי ככל שתעכב את שליחת הכוחות הדבר ישחק לטובת המופתי שיזכה לאהדה ציבורית רבה. ואכן, נתונים שפורסמו בטרם הגיעו כוחות צבא ההצלה לארץ ישראל הצביעו על כך שכ-80% מתושבי הארץ תומכים במופתי חאג'י אמין אל-חוסייני. אולם, עם כניסת צבא ההצלה לארץ ישראל המצב החל להשתנות. המוראל של הערבים שוב עלה והצפיות לניצחון של צבא ההצלה על כוחות ה"הגנה" היו רבות. מאחר שרבים מהתושבים הערבים החלו להשליך את יתבם על צבא ההצלה, מעמדו של המופתי החל לרדת.

בניסיון נואש להשיב לעצמו את מעמדו, החליט המופתי, במקום לשתף פעולה עם צבא ההצלה ועם הליגה הערבית, להילחם בהם ובכך נתפס כחתן לא רק בקרב ראשי המדינות הערביות אלא גם בקרב הפלסטינים עצמם.⁵⁰ פעילותו באה לידי ביטוי בהתעלמות מהוראות מפקדי צבא ההצלה ובמינוי מפקדים מטעמו באותם מקומות בהם פעלו כבר אנשי צבא ההצלה. הדבר הביא לבלבול ולאנרכיה וכן, לזעם בקרב האוכלוסייה הפלסטינית על הפיצול הלא הכרחי ביניהם.⁵¹ בנוסף, השתמש המופתי בתעמולה ובהסתה נגד כוחות צבא ההצלה כדי להביא לכך שאלו יערכו מצבא ההצלה ויעברו להילחם בשורותיו. ואכן, מדו"חות מודיעין מסתבר שלא מעט מאנשי צבא ההצלה עזבו את יחידותיהם ועברו לשרת בשורות המופתי. לעתים

פלסטינית עצמאית ועל כן תבע המופתי להשאיר בידי את האחריות להנהגת הפלסטינים ולארגונם הצבאי והאזרחי.⁴² לכן, כאשר החליטה הליגה הערבית בשיבתה בעאליה להקים את צבא ההצלה, סירב המופתי לקבל זאת והקים, בתגובה לצבא ההצלה, ארגון צבאי מתחרה בהנהגתו, הידוע כארגון אל-ג'יהאד אל-מוקדס ("הג'יהאד הקדוש").⁴³

הליגה הערבית, אף שהסתייגה מהמופתי, לא יכלה להתעלם ממעמדו בציבור הערבי בכלל והפלסטיני בפרט, ולכן עשתה כל שביכולתה כדי לרצותו. הליגה התחייבה, בצורה בלתי רשמית, לסייע בידו ברכישת נשק, בהקמת כוחות בלתי סדירים, במתן אימון צבאי לפלסטינים ותשלום משכורותיהם, ולו רק כדי לקבל את הסכמתו להקמת צבא ההצלה. אלא שהמופתי המשיך לעמוד על דעתו, להתנגד להקמת צבא ההצלה ולהתנגד גם למינוי אל-קאוקג'י. בסופו של דבר החליטה הליגה להקים את צבא ההצלה למרות התנגדות המופתי.⁴⁴

ב-1 בינואר 1948 החליט אסמאעיל צפות, המפקד הכללי, לחלק את ארץ ישראל לשלוש חזיתות פיקוד, הכפופות כל אחת בנפרד למפקדה הכללית בדמשק, לכאורה "כדי להבטיח את השליטה על התנועה בארץ ישראל", אך למעשה כדי לנסות ולתאם בין שני הגופים הצבאיים: צבא ההצלה של הליגה הערבית וצבא אל-ג'יהאד אל-מוקדס של המופתי. היה זה ניסיון נוסף שמטרתו לרצות את המופתי ואת אנשיו. על-פי ההחלטה, החזית הצפונית השתרעה מהגבולות הדרומיים של סוריה ולבנון, העוברים מערבה מקלקיליה ומזרחית לדרום שכם. בתוך החזית הזאת נכללו חיפה, צפת, טבריה, בית שאן, טול כרם, ג'נין ושכם. החזית הצפונית בפיקוד אל-קאוקג'י חולקה לשתי גזרות: צפונית ודרומית. כמפקד הגזרה הצפונית מונה אדיב שישכלי (מסוריה) והגזרה שלו כללה את עכו, צפת וחיפה. כמפקד הגזרה הדרומית מונה מוחמד צפא (מסוריה) והגזרה שלו כללה את הערים: ג'נין, טול כרם ושכם.⁴⁵

חזית המרכז השתרעה דרומית לחזית הצפון וכללה את ירושלים, רמאללה, לוד, רמלה ויפו. חזית זו, שהייתה נתונה למרות המופתי, חולקה גם היא לשתי גזרות שעליהן פיקדו מפקדי אל-ג'יהאד אל-מוקדס. הגזרה המזרחית, באחריות עבד אל-קאדר אל-חוסייני, כללה את מרחב רמאללה-ירושלים, והגזרה המערבית, באחריות השיח' חסן סלאמה, כללה את מרחב רמלה-לוד-יפו.⁴⁶ חזית הדרום כללה את מרחב אשקלון, עזה, באר שבע וחברון ועליה פיקד הקצין המצרי אחמד עבד אל-עזיז.⁴⁷

כאמור, חלוקת הגזרות בארץ ישראל הייתה, למעשה, פשרה בין עמדת הליגה הערבית, שהחליטה על מינויו של אל-קאוקג'י כמפקד הכוחות בארץ ישראל, לבין תביעת המופתי שהמשיך כל אותה עת להתנגד למינוי ותבע להעניק לו את הפיקוד. החלוקה אושרה ב-5 בפברואר בתום פגישה שקיים נשיא סוריה עם המופתי ושני מפקדי אל-ג'יהאד

3. על ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית ומסקנותיה ראה: *The Political History of Palestine under British Administration*, Jerusalem: Memorandum by His Britannic Majesty's Government Anne Sinai and I. Robert ; presented to UNCOOP, 1947, pp. 34-37 Sinai (eds.), *Israel and the Arabs: Prelude to the Jewish State* New York: Facts on File, 1972, pp. 20-64.
4. את ההחלטות המלאות של ועדת הליגה בבולדאן ראה: תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה פי קציית פלסטין (בגדאד: מטבעת אל-חכומה, 1949), עמ' 55-56.
5. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 75; אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948" בתוך משה מעוז ובי"ז קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? (תל אביב: ההוצאה לאור, משרד הביטחון, 1996), עמ' 140; צאלח צאבי אל-גיבורי, מחנת פלסטין ואסררה אל-סיאסיה ואל-עסקריה (בגדאד: ללא מקום הוצאה, 1970), עמ' 110-111.
6. ועדת הפיקוח הורכבה מהאישים הבאים: מחמוד אל-הנדי (מסוריה), צבחי אל-ח'צירא (מארץ ישראל), אסמאעיל צפוט (מעיראק), בהגית טבארה (מעבר הירדן), שוכת שקיר (מלבנון). מצרים, ערב הסעודית ותימן לא היו מיוצגות בוועדה. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 77; יעקב שמעוני, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב, 1945-1948", המזרח החדש, י"ב (1962), עמ' 204-205.
7. קירקבריי, הנציג הבריטי בעמאן, תיאר בפירוט את תוכנית "סוריה הגדולה" של עבדאללה באפריל 1948 ראה: FO816/117: From Amman to Foreign Office, 13.4.48; סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", עמ' 143.
8. יואב גלבר, קוממויות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948 (אור יהודה: דביר, 2004), עמ' 31. יש לציין כי גם ערב הסעודית חששה מהתערבות עבר הירדן בסוריה. סוריה, אגב, חששה גם מהתערבות השלטון ההאשמי בעיראק בתוכה, Michael Eppel, "Syrian-Iraqi Relations During the 1948 Palestine War", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (July 1996), pp. 76-78.
9. הסיבות למעורבות סוריה, ראה: Itamar Rabinovich, "Syria, Israel and the Palestine Question, 1945-1977", *The Wiener Library Bulletin*, Vol. 31, 1978, pp. 135-136.
10. אברהם סלע, שאלת ארץ ישראל במערכת הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ ישראל, 1945-1948 (ירושלים: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1986), עמ' 368-369.
11. סלע טען כי היוזם היה אל-קוטלי, אולם טה אל-האשמי טען כי היה זה אל-קאוקג'י. סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", עמ' 143; סאטע אל-חצירי, מדיכראת טה אלהאשמי (בירות: דאר אל-טלעיה ללטבאעה ואל-נשר, 1978), חלק שני, עמ' 172. חיזוק לטענתו של טה אל-האשמי מובא בקאסמיה המצטטת את אל-קאוקג'י שטען כי עם פתיחת הדיונים של הליגה, שאל אותו מזכיר הליגה הערבית, עזאם, "מה לדעתך צריך לעשות בשאלת ארץ ישראל?" ואל-קאוקג'י ענה "להקים כוח מתנדבים ולשלוח אותו לשם". ראה: ח'יריה קאסמיה, פלסטין פי מדיכראת אל-קאוקג'י (בירות: מנטימת אל-תחריר אלפלסטינייה, 1975), חלק שני, עמ' 128-129.
12. א"צ 182/1046/70: צבא ההצלה, עמ' 33; קאסמיה, פלסטין פי מדיכראת אל-קאוקג'י, חלק שני, עמ' 126, 129-128.
13. למעשה, הערכות הבריטים דיברו על כך שהמדינות הערביות תמנענה מפעולה כדי לא להתנגש עם הבריטים, אך הן לא תעשנה דבר כדי למנוע ממתנדבים להיכנס לארץ. FO371/61836: From Cunningham to Foreign Office, 15.12.47; מחמד אלשאער, אל-ח'רב אל-פדאיה פי פלסטין עלא צ'וא תג'ארב אל-ערב פי קתאל אל-עצאבאת (בירות: ללא מקום הוצאה, 1967), עמ' 185; מחמד אמין אל-חסיני, חקאיק ען קציית פלסטין (קהיר: מכתבת אל-היאה אל-ערביה אל-עליא לפלסטין, 1956), עמ' 22-23.
14. פלסטין, 16.9.55, "הסיפור המלא על צבא ההצלה"; Gordon, H., *Syrian Politics and the Military, 1945-1958*, Columbus: Ohio State University Press, 1964, pp. 103-104.

עקרו יחד עם נשקם או עם כלי הרכב שלהם. כך יצא שפעילות המופתי סגרה למעשה את הגולל על כל שיתוף פעולה אפשרי בין שני הכוחות הצבאיים שפעלו בארץ ישראל והביאה לניתוק מוחלט ביניהם – ניתוק שנמשך כמעט עד סופה של המלחמה.⁵²

מסקנות

החלטת החלוקה גרמה לדילמה בקרב מנהיגי מדינות ערב. כמעט כל המנהיגים הערביים היו מעוניינים להיכנס למלחמה עם היהודים, אך נחלקו בשאלה מתי לעשות זאת. היו מי שרצו לעשות זאת מיד והיו אחרים שהעדיפו להמתין עד תום המנדט. אולם לא רק שאלה זו יצרה מחלוקת בקרב חברי הליגה הערבית אלא גם השאלה האם להתערב בכוחות סדירים או להסתפק בכוח של מתנדבים. שאלה זו הייתה משמעותית הרבה יותר, משום שההשלכות שלה היו מרחיקות לכת. החלטה לשתף צבאות סדירים במלחמה עם היהודים, אף שהבריטים טרם יצאו מן הארץ, הייתה יכולה לתת למלך עבדאללה עדיפות ולקדם את שאיפותיו הפוליטיות בארץ.

כדי למנוע ממנו להגשים את שאיפותיו, החליטו מנהיגי מדינות ערב, בתיווכו של מזכיר הליגה הערבית, עזאם, ובעידודו של נשיא סוריה שוכרי אל-קוטלי, לקבל החלטה שתמנע את מעורבותם צבאות סדירים, ותסתפק בשליחתם של מתנדבים. בכך ניסו הם לסכל את כוונותיו הפוליטיות של עבדאללה, שהיוו איום לא רק על עצמאותם של הפלסטינים אלא גם על סוריה ועל לבנון. אין ספק שתקוותם הייתה כי יהיה בכוחו של צבא זה להביס את היהודים ובכך להימנע משליחת צבאות סדירים לארץ ישראל באופן סופי. מסתבר אם כן, שצבא ההצלה הוקם יותר כפשרה פוליטית ונועד יותר להילחם בכוונות עבדאללה מאשר להילחם ביהודים. הדבר מסביר מדוע התייחסו הפלסטינים בחשדנות להקמת צבא ההצלה וסירבו לשתף אותו פעולה.

גם מינויו של אל-קאוקג'י למפקד צבא ההצלה בא כתוצאה מפשרה פוליטית בין מנהיגי מדינות ערב. למרות החשש כי אל-קאוקג'י מקורב למלך עבדאללה, הסכימה הליגה הערבית למנות אותו לתפקיד רק כדי לרצותו. אך למרות מעמדו של אל-קאוקג'י בזירה הערבית, הוא לא היה מקובל על הפלסטינים וכשם שסירבו להכיר בצבא ההצלה סירבו להכיר גם בו כמפקדו של צבא זה ועל כן סירבו לשתף פעולה אתו ועם צבאו. ■

הערות

1. בין הפעולות המשמעותיות באותה תקופה ראוי לציין את ההתקפה על קיבוץ טירת צבי בפברואר 1948 וההתקפה על קיבוץ משמר העמק באפריל 1948.
2. א"מ 130.15/2: מהנעשה בצבא הערבי, 9.2.48; א"צ 495/4858/49: מצפע לגולני, 8.3.48; א"מ 130.15/2: דוח מודיעין, 25.3.48.

15. אצ"מ S25/9046: במחנה הערבי – סיכומי ידיעות, 14.12.47. את הדוח של צפות ראה: תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 187-189.
16. FO371/68364: "Notes on Proceedings of the Meeting of the Arab Premiers in Cairo, Dec 8-17, 1947"; תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 95-96; אל-גיבורי, מחנת פלסטין, עמ' 114, שמעוני, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב", עמ' 205.
17. למעשה תפקידי היועדה הצבאית היו רבים יותר והם כללו: אספקת נשק ותחמושת לאזורים הערביים הנתונים בסכנה, שיבוץ המתנדבים הערביים ביחידות הלוחמות וארגון, איסוף ידיעות על היהודים, הקמת מחנות אימונים, הקמת ועדות לאומיות בארץ ישראל וכן קישור בין מזכירות הליגה הערבית לבין המתנדבים הערביים מכל מדינה ומדינה. את"ה 69/78: צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות: קטלוג תעודות, עמ' ג'; תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 95-96.
18. כנציג עבר הירדן החליף וצפי אל-תל את בהגית טבארה. את"ה 78/69: צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות: קטלוג תעודות, עמ' ג'; אל-גיבורי, מחנת פלסטין, עמ' 116-117; WO275/79: 317 Airborne; Field Security Section, Report No. 64 for the Week Ending 28 Jan. 1948.
19. מוסא אל-עלמי, עברת פלסטין (בירות: דאר אלשאראף, 1949), עמ' 18. דברים דומים אמר גם ראש ממשלת עיראק המצוטטים בתקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 27-28.
20. מאיר פעיל, "הפקעת הריבונות המדינית על פלשתינ מיד הפלשתינאים על-ידי ממשלות ערב, בתקופת מלחמת העצמאות (1947-1949) ועמדת ההנהגה המדינית של התנועה הציונית ושל ישראל כלפי תופעה זו", הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ ישראל, כרך ג' (תשל"ד), עמ' 449-450.
21. Haim Levenberg, *Military Preparations of the Arab Community in Palestine 1945-1948*, London: Frank Cass, 1993, p. 189; Joshua Landis, "Syria and the Palestine War: Fighting King 'Abdullah's 'Greater Syria Plan'", Eugene, L. Rogan and Avi Shlaim (eds.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 193. הפלסטינים במלחמת 1948, עמ' 150; הארץ, 28.12.47.
22. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 95.
23. סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 431.
24. סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", עמ' 155; אל-חצרי, מדיכראת טה אל-האשמ, חלק שני, עמ' 183; א"צ 42/100001/57: 23.1.48.
25. סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 432; את"ה 8/230 כלל/8: דוח שנכתב על-ידי צפות על הקמת הכוחות והגדרת הגזרות שלהם, 1.1.48.
26. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 144-145; וצפי אל-תל, "הסיפור על צבא ההצלה הערבי", במחנה, 34 (20.4.1950), עמ' 9.
27. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, עמ' 95, 126.
28. גלבר, קוממיות ונכבה, עמ' 32; סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 426.
29. א"צ 182/1046/70: צבא ההצלה, עמ' 33-34; אל-תל, "הסיפור על צבא ההצלה", במחנה, 34 (20.4.1950), עמ' 9.
30. זוהי טענתו של אל-גיבורי. אל-גיבורי, מחנת פלסטין, עמ' 114.
31. בין האנשים שהציע המופתי היו: שוכרי אל-עמורי, פלסטיני ששירת בעבר הירדן, צאלח חרב חסיב. אל-חצרי, מדיכראת טה אל-האשמ, חלק שני, עמ' 174.
32. סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 436; אל-חצרי, מדיכראת טה אל-האשמ, חלק שני, עמ' 174.
33. שם, עמ' 178; קאסמיה, פלסטין פי מדיכראת אלקאוקגי, חלק שני, עמ' 132, 136; Walid Khalidi, "The Arab Perspective", Roger Louis and Robert W. Stookey (eds.), *The End of the Palestine Mandate*, London: I.B. Tauris, 1986, p. 122.
34. סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 436; עזרא דנין ויעקב שמעוני (עורכים), תעודות ודמויות מגני הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939 (ללא מקום הוצאה: הוצאת "המגן העברי", 1944), עמ' 12.
35. Ghada Hashem Talhami, *Syria and the Palestinians: The Clash of Nationalisms*, Gainesville: University Press of Florida, 2001, p. 29.
- סלע, שאלת ארץ ישראל, עמ' 435; מחמד עזה דרוזה, מדיכראת מחמד עזה דרוזה (בירות: דאר אלעירב אלאלסלאמי, 1993), כרך חמישי, עמ' 609. יש לציין כי סופרים פלסטינים הצדיקו את טענתו של המופתי כי על המלחמה בארץ ישראל צריך לפקד פלסטיני ולא איש זר. בין הסופרים ניתן למצוא: אל-שאער, אל-חרב אל-דאיה פי פלסטין, עמ' 185; נאג'י עלוש, אל-מקאומה אל-ערביה פי פלסטין (1917-1948) (עכ: אל-אסואר, 1979), עמ' 160.
36. האני אלהדי, גיש אל-אנקאדי (בירות: דאר אלקדס, 1974), עמ' 30; אל-גיבורי, מחנת פלסטין, עמ' 114; רונן יצחק, הלגיון הערבי במלחמת 1948 (אוניברסיטת בר-אילן, עבודה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, 2001), עמ' 147.
37. את ההנחה שטה אל-האשמ אמור לפקח על אל-קאוקגי העלה אל-קאוקגי בשיחה עם שר ההנהגה הסורי אחמד אל-שראבאתי. Talhami, *Syria and the Palestinians*, p. 31.
38. א"צ 182/1046/70: צבא ההצלה, עמ' 13. אל-קאוקגי נולד בשנת 1890 בטרפולי שבלבנון ולמד בבית הספר הצבאי באיסטנבול. במהלך מלחמת העולם הראשונה הוא שירת כקצין בצבא העות'ומאני. פרטים ביוגרפיים עליו ראה: סלימאן פיצ'י, מדיכראת מן רואד אל-נהציה אל-ערביה פי אל-עראק (בגדאד: אל-בעה אל-כאמלה, 1998), עמ' 145; אחמד קדרי, מדיכראתי ען אל-תורה אל-ערביה אל-כברא (דמשק: מטאבע אבן זידון, 1956), עמ' 58.
39. Talhami, *Syria and the Palestinians*, pp. 27-28; פאווי אל-קאוקגי (תל אביב: חמו"ל, 1940), עמ' 2; תרגומת חיאת אל-בטל פוזי אל-קאוקגי, צאדרה ען מכתב אל-מפתני אל-אכבר בירלין (ירושלים: וכאלה אל-יהודיה, ללא תאריך), עמ' 1.
40. דנין ושמעוני, תעודות ודמויות מגני הכנופיות, עמ' 17.
41. דרוזה, מדיכראת מחמד עזה דרוזה, כרך חמישי, עמ' 608.
42. Joseph Nevo, "The Arabs of Palestine 1947-48: Military and Political Activity", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 1, January 1987, p. 21.
43. על הדיונים בוועידת הליגה בעאליה ותביעתו של המופתי ראה: שמעוני, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב", עמ' 204; סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", עמ' 144.
44. אלחצרי, מדיכראת טה אל-האשמ, חלק שני, עמ' 174; דרוזה, מדיכראת מחמד עזה דרוזה, כרך חמישי, עמ' 612; Talhami, *Syria and the Palestinians*, p. 26.
45. את"ה 8/230 כלל/8: דוח שנכתב על-ידי צפות – הקמת הכוחות והגדרת הגזרות שלהם, 1.1.48; את"ה 69/78: צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות: קטלוג תעודות, עמ' ה'.
46. את"ה 105/216 א"צ: דוח על צבא ההצלה, 15.3.48.
47. את"ה 69/78: צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות: קטלוג תעודות, עמ' ו'. עבד אלעזיז מונה לתפקידו רק באפריל 1948 כשהתברר כי צבאות ערב מתכוונים להתערב בארץ ישראל. עד אותו זמן העדיפה ממשלת מצרים להימנע ממעורבות בארץ ישראל וסירבה למנות מפקד לחזית זו. אבראהים שכיב, חרב פלסטין 1948 – רויה מצריה (קהיר: אלוהרא ללאעלאם אלערבי, 1986), עמ' 116-117.
48. CO 537/3869: From Cunningham to CO. High Commissioner's Weekly reports, 14.2.48, Robert L., Jarman (ed.), *Political Diaries of the Arab world, Palestine and Jordan*, Vol. 10, p. 20.
49. ביקורת על חלוקת הארץ לגזרות לחימה משיקולים פוליטיים ולא משיקולים צבאיים השמיע וצפי אל-תל. אל-תל, "הסיפור על צבא ההצלה", במחנה 31-32 (30.3.1950), עמ' 40; א"צ 182/1046/70: צבא ההצלה, עמ' 17; Nevo, "The Arabs of Palestine", p. 21.
50. CO 537/3869: From Cunningham to CO. High Commissioner's Weekly reports, 1.2.48, Jarman, *Political Diaries of the Arab world, Palestine and Jordan*, Vol. 10, p. 14.
51. א"צ 130.15/2: "ידיעות התלמיד", 8.4.48.
52. תקריר לגינת אל-תחיק אל-ניאביה, 149-150; אל-חצרי, מדיכראת טה אל-האשמ, חלק שני, עמ' 198. Nevo, "The Arabs of Palestine", p. 24.